

**O‘ZBEK TILIDAGI ZOOFRAZEOLOGIZMLARNING ETIMOLOGIK
XUSUSIYATLARI**

Xusan Axmedov Azimjon o‘g‘li

O‘zDJTU mustaqil tadqiqodchisi

Hozirgi kunda lingvokulturologiya, etnolingvistika, psixolingvistika, va boshqa yo‘nalishlar doirasida zoonimlar, zoofrazeologizmlar va ularning etimologik xususiyatlariga bag‘islangan izlanishlar olib borilmoqda. Ular zoologik terminlar misolida muayyan xalqqa xos xususiyatlarni o‘rganishga xizmat qiladi.

Buzoq so‘zi ishtrokida “Ammamning buzog‘i”- lapashang, “Buzoqning yugurgani somonxonagacha-ishning oxiri, buzoqning haqi-kimningdir risqi, noma‘qul buzoqning go‘shini yebdi- degan zoofrazeologizm bekor gapiribdi iborasining muqobili. Onasini sog‘dimmi, buzog‘ini och qo‘ydimmi- bir narsa olgan bo‘lsam, badalini to‘laganman ma‘nosida. Mol so‘zi ba‘zan o‘z ma‘nosida, ba‘zan boylik timsolida qo‘llanilgan. Masalan, jon omon bo‘lsa, mol bitar. Mol olasi tashqida, odam olasi ichida. Bu ibora qadimda "Yilqi olasi tashqida, odam olasi ichida" tarzida qo‘llangan hozirgi yilqi molga o‘zgargan.

Quyidagi birliklarda: Mol egasiga o‘xshamasa harom o‘ladi, mol ketsa, molxona gullamaydi. Ushbu ibora vositasida yomonlikka qarshi qiziqqonlik qilmaslik, og‘ir vazmin bo‘lish uqtiriladi. Ho‘kiz nomi bilan bog‘liq iboralar. Ho‘kiz yiqilishi bilan qassob ko‘payadi, ya‘ni og‘ir ish nihoyasiga yetgach, uni bajaraman degan odam ko‘payadi. Ot ramzi orqali kishilar orasidagi muomala munosabatlar ham aks etadi. Samimiy do‘stlik, yaqinlikni buzishga harakat qilish, insonlar orasiga araz solishga urinish "Otni arpaga arazlatmoq", ya‘ni bir insonni uning eng yaxshi ko‘rgan narsasiga yoki hissiga qarama-qarshi qilib qo‘ymoq iborasi orqali ifoda etiladi. Bu ibora bilan kelinni arazlatib qo‘yuvchi qaynonalarga qarata aytilgan. "Somon yanchayotgan otning og‘zi bog‘lanmas" iborasida-moddiy ne‘matlar ichida yurgan, pul ishlari bilan mashg‘ul bo‘lgan odam, istasa-istamasa undan foydalanishi ta‘kidlansa, "Ko‘p arpa yegan ot yorilib o‘ladi" iborasida, buning zid ma‘nosi aks

etadi. Sharq xalqlari madaniy turmushida tuyaning o'zni beqiyos, shu sababli bizning, xalqimiz hayotida ham tuya nomi qatnashgan bir qancha iboralarni ko'rib o'tamiz: Ignadek narsani tuyadek qilmoq, bo'rttirib, orttirib aytish;

Tuya qilmoq, aldamoq; Tuyani dumi yerga tekkanda; Tuya ko'rdingmi yo'q;

Tuya go'shti yegan, uzoq muddatga kechkishi; Tuya asosiy komponent bo'lib kelgan quyidagi frazeologik birliklarni ham ko'rib o'tamiz. Bir ishning imi-jimida bajarilishini "Na tuya yursin, na qo'ng'iroq jiringlasin" iborasi orqali ifoda etiladi.

Tuya asosiy komponent bo'lib kelgan quyidagi frazeologik birliklarni ham ko'rib o'tamiz. Bir ishning imi-jimida bajarilishini "Na tuya yursin, na qo'ng'iroq jiringlasin" iborasi orqali ifoda etiladi. Bu iboraning yuzaga kelishida karvonda yuradigan tuya va uning bo'yniga osib qo'yiladigan qo'ng'iroq asos qilib olingan.

O'zbekcha iboralarda eshak so'zi boshqa hayvonlarga nisbatan faol qo'llanadi. Unga xos ba'zi salbiy xususiyatlar iboralarga asos qilib olingan bo'lib, ma'no ko'chish majoz yo'li bilan insondagi salbiy illatlarni qoralash uchun qo'llangan. Yana shuni ta'kidlash kerakki, iboralarda eshakni qaysar befarosat hayvonligi ta'kidlangan. Eshak miya; Eshakday qaysar; Eshak tishlagan tuyoqday: Eshakka so'z, buzilgan go'shtiga tuz ta'sir qilmaydi, iboralarida qo'llangan. Uning kundalik turmushga qanchalik foydali ekanligi har qanday og'ir mehnatga bardoshli ekanligiga quyidagi iboralarda alohida urg'u berilgan. Eshakday ishlamoq; Eshakning ishi halol, o'zi harom; Eshak qurbonlikka yaramaydi, lekin bebaho. Ushbu iborada ham eshakning mehnati tufayli qiymatga ega ekani ta'kidlanadi. Eshakning ishi halol, o'zi harom; Eshak qurbonlikka yaramaydi, lekin bebaho. Ushbu iborada ham eshakning mehnati tufayli qiymatga ega ekani ta'kidlanadi. Bunday iboralar sirasiga: Ishi bitguncha, eshagi loydan ostguncha (ko'prikdan); Eshakka do'lana taqqanday-yarashmagan; Burnidan eshak qurti tushmoq; Eshagining tushuvi qiymati; O'lma eshagim, yozga chiqamiz-sabrlilik; Eshak o'ldiradigan sovuq; Salla o'ragan bilan eshak mulla bo'lmaydi-ahmoq baribir ahmoq ma'nosida; "Xo'tigi bor eshak uzoq yo'lga yaramas"-bolalari tez harakat qilishga xalaqit berishi aytiladi. "Ko'chning og'iri eshakniki"-iborasida ham eshakning sekin yuruvchi hayvon ekanligiga urg'u beradi. Uy hayvonlari orasida frazeologiyada asosiy komponent bo'luvchi it va

mushuk obrazi ham beqiyos o‘rin tutadi. It-sodiqlik, vafodorlik timsoli sifatida "Itday vafodor bo‘lmoq"- frazeologizmining shakllanishiga sabab bo‘lgan "Itning kunini ko‘rmoq", "Itning kunini solmoq"-iboralari esa itning hayoti yoki turmush tarzi og‘ir ekanini badiiylashtirish asosida paydo bo‘lgan. "It mushuk bo‘lib yashamoq" ibora esa asosan ko‘p janjallashadigan er va xotinlarga qarata aytiladi. "It dan bir suyak qarz bo‘lib yashamoq"-frazeologiyasida o‘ta kambag‘al ahvolga tushib qolgan inson hayotiga qiyoslash asosida shakllangan. Peshanasi sho‘r, adi-badi aytishmoq, podadan oldin chang chiqarmoq, so‘xtasi sovuq, boshi osmonga yetmoq kabi bog‘lanmalar u yoki bu leksemalarning o‘zaro sintaktik bog‘lanishi asosida yuzaga keladi. Frazemalar ham bog‘lanmalardir, ammo frazemalar ko‘chma ma‘noli, obrazli, turg‘un bog‘lanmalardir. Shuning uchun ham turg‘un bog‘lanmalar ma‘no xususiyatiga ko‘ra: 1) to‘g‘ri ma‘noli turg‘un bog‘lanmalar; 2) ko‘chma ma‘noli turg‘un bog‘lanmalar²⁰ ga ajraladi. To‘g‘ri ma‘noli turg‘un bog‘lanmalar narsa hodisalarning nomini atab, nominativ vazifani bajarsa, ko‘chma ma‘noli turg‘un bog‘lanmalar nominativ vazifa bajarish bilan birga, narsa hodisani obrazli ifodalab tasvirlaydi Yusuf xos Hojibning "Qutadg‘u bilig" asarida da arqun (chopqir ot), arslan (arslon), esri (qoplon), boka (ajdarho), ayiq, to‘ng‘iz, bo‘ri (bo‘ri), tulki, tuya, it, ugi (ukki), çayri (lochin), zag‘izg‘on, quzg‘un kabi hayvon va qushlar nomlari zikr etilgan. Ayniqsa, lashkar boshi, sipohsolor qanday xislatlarga ega bo‘lishi kerak ekanligi haqidagi bobda adib ajoyib o‘xshatishlarni keltirib o‘tadi. Asar tabdiliga nazar tashlaydigan bo‘lsak, masalan:

To‘ng‘izdek chovut qiluvchi, bo‘ridek kuchli,

Ayiqdek hiylakor, qo‘tosdek qasoskor bo‘lishi kerak.

Ushbu birgina baytning o‘zida adib to‘rtta hayvonni o‘xshatish sifatida olgan. Izohli lug‘atdan bu hayvonlar nomiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, ularning qanday xususiyatlarga ega ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Bo‘ri – sutemizuvchilarning itsimonlar oilasiga mansub yirtqich hayvon; qashqir. O‘zining qonxo‘rliги, kuchliligi bilan ajralib turadi. Ko‘chma ma‘noda yovuz, qonxo‘r, shafqatsiz odam timsolida ishlatiladi. Bo‘rining yesa ham, yemasa ham og‘zi qon ya‘ni yomonligi bilan tanilgan, yomonligini qo‘ysa ham, qo‘ymasa ham — yomon

degan ma'noda ishlatiladigan ibora. Arslon – mushuksimonlar oilasiga mansub bahaybat yirtqich sutemizuvchi hayvon; Sher. ko'chma ma'noda bahodir, zabardast, dovyurak odam haqida (shu jonivorga nisbat beriladi). Ya'ni lashkarboshi, askarlar arslondek qo'rqmas botir bo'lishi nazarda tutilgan. Qoplon – mushuksimonlar oilasiga mansub, terisi xol-xol, yirik sutemizuvchi yirtqich hayvon. Qadimgi turkiy tilda ham shunday ma'noni anglatgan bu ot asli qaplan tarzida talaffuz qilingan.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, hayvonlar majoziy ma'noda ezgulik va yovuzlik, yaxshilik va yomonlik, to'g'rilik va egrilik kabi tushunchalarni ifodalab kelgan. Alohida ta'kidlash o'rinliki, o'zbek tili bo'yicha yaratiladigan izohli lug'atlarda qo'llangan hayvon nomlari etimologiyasini qayd etish, ularning izohini keltirish maqsadga muvofiqdir. Ularni madaniyatimiz taraqqiyoti bilan bevosita bog'liq hodisa sifatida o'rganish hamisha dolzarb va ahamiyatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov G'. (2011). To'xliyev B., Rustamov A., Dadaboyev H. Qutadg'u bilig. I,II jildlar. –Toshkent:
2. Ismoilov G'. Zookomponentli frazeologik birliklarning etnomadaniy xususiyatlari // O'zbek tilshunosligining dolzarb masalalari. №7. –Toshkent:2013.
3. Shabanov J., Hamidov X. Uy hayvonlari nomiga asoslangan maqol va iboralarning tarjimada berilishi // Tarjima masalalari. № 2. –Toshkent: ToshDSHI, 2014.
4. Musayev Q. Tarjima nazariyasi asoslari. – Toshkent: Fan, 2005. - 184 b. jurnali, 1973, №1. -B.46-50.